

виправдальну: "Тато тоді так казав: "Він хворий, йому щось... Він з тої сторони... Та він не є злий, але він щось хворий у тому випадку" [7, с.4]. Цікаво, що сам о. Нуд не пам'ятав про листа, але це можна пов'язати з поважним віком респондента (97 років).

Важливим моментом у багатьох інтерв'ю є підкреслення ролі УГКЦ у здобутті Україною незалежності у 1991 році. На думку о. Дудкевича, саме "вихід Церкви з катакомб започаткував відродження в Україні" [6, с.8]. О. Микола Сімкайло порівнює часи переслідувань Церкви із сорокалітнім ходінням Мойсея по пустелі: "Так, як Мойсей по пустині нарід вів до обіцяної землі, так само і наш нарід, вели до обіцяної землі, але нашими бійцями. [...] Але, все ж таки, на вівтар нації, на вівтар нашої Церкви, покладені тисячі долів священників, монахів, монахинь, наших вірних людей, які гідно, достойно служили нашій Українській Греко-Католицькій Церкві і далі залишаються їй вірно служити" [10, с.18]. Таким чином, досвід підпілля розглядається з перспективи сучасного стану, коли Церква легалізована, а Україна незалежна.

Отже, інтерв'ю з підпільними греко-католиками дозволяють не лише краще описати уже традиційні державно-церковні сюжети, а й суттєво розширити тематику і, відповідно, методологічну базу досліджень.

Усноісторичні свідчення дають змогу верифікувати чи спростувати документи радянської влади, а також слугують чи не єдиним джерелом для вивчення повсякдення, методів конспірації та ціннісних установок підпільних греко-католиків.

Через високу суб'єктивність та емоційний заряд джерел усної історії, їхню фактографічну ненадійність, вплив панівного дискурсу на пригадування та самоцензурування респондентів дослідникам варто порівнювати ці джерела з іншими інтерв'ю та документами.

1. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). – Львів, 2005. 2. Войналович В. Партизано-державна

політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. 3. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2008. Випуск 11-12. – С. 265-282. 4. Гуркіна С. "Образ сили духу": греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоналізації релігійних переконань та ідентичності. // Україна модерна. – Київ-Львів, 2007. – Ч. 11. – С. 99-110. 5. Дмитришин Н. Між опором і пристосуванням: Греко-католицьке підпілля в системі радянського тоталітаризму // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2007. – Число 5. – С. 256-281. 6. Інтерв'ю з о. Віталієм Дудкевичем від 06.02.1999, м. Львів. Інтерв'юер: Купчик Л. // Архів Інституту історії Церкви (м.Львів) (далі – АІЦ), П-1-1-946, 2 ред. 7. Інтерв'ю з о. Богданом Нудом від 26.12.2007, м. Львів. Інтерв'юер: Коломисць І. // АІЦ, П-1-1-333, 1 ред. 8. Інтерв'ю з о. Миколою Пристаєм від 19. 11. 1992 р., Львів-Рудно. Інтерв'юер: Б. Гудзяк // АІЦ, П-1-1-339.6, 1 ред. 9. Інтерв'ю з о. Гедеоном Сироїдом від 21. 06. 1994., Львівська обл., Золочівський район, с.Поморяни. Інтерв'юер: Стоцький Я. // АІЦ, П-1-1-394, 2 ред. 10. Інтерв'ю з о. Миколою Сімкайлом від 26.08.2000, с. Підпечери. Інтерв'юер: Кузик А. // АІЦ, П-1-1-1160, 1 ред. 11. Інтерв'ю з о. Степаном Цибраном від 26.03.1993 р., Львівська обл., м. Ходорів. Інтерв'юер: Гудзяк Б. // АІЦ, П-1-1-338, 1 ред. 12. Інтерв'ю з о. Володимиром Чучманом від 23.08.2000, м. Львів. Інтерв'юер: Лободинська М. // АІЦ, П-1-1-1161, 2 ред. 13. Інтерв'ю з о. Юрієм-Іваном Янтухом від 27.09.1993, Львівська обл., м. Жовква, монастир. Інтерв'юер: Смолюк С. // АІЦ, П-1-1-247, 2 ред. 14. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. // Україна модерна. Ч.11. – Київ-Львів, 2007. – С. 7-21. 15. Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). – Полтава, 2002. 16. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки. За ред. В. Сергіячука. Т. II. – К., 2006. 17. Сергіячук В. Нескорена церква: подвигництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. 18. Стоцький Я. Греко-католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989 рр.). – Тернопіль, 2003. 19. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – Москва, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opentextnn.ru/history/familisarchives/tompson/?id=1798>, відвідано 21.04.2010. 20. Хальбвас М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005, №2-3(40-41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/r46-pr.html> 21. Shopes L. What is Oral History? (from the Making Sense of Evidence series on History Matters: The U.S. Survey on the Web, located at <http://historymatters.gmu.edu>

Надійшла до редколегії 13.03.12

М. Дідківська, студентка

УСНІ МЕМОРАТИ ЧЕХІВ СЕЛА МАЛИНІВКА НА ЖИТОМИРЩИНІ

У статті зроблено спробу аналізу усних наративів – меморатів, зафіксованих від чехів села Малинівка Малинського району. фольклорні тексти демонструють залишки світоглядних уявлень та традицій чеського народу, а також несуть інформацію про культурні взаємовпливи, характерні чехам та українцям.

In this article there has been made an effort to analyze the oral memorates – narratives fixed as those made by Czechs from the village Malynivka in Malyn region. Folk text show the remains of their world outlook and of the tradition of the Czech people. They also carry out the into about cultural mutual in fluences specific to Czechs and Ukrainians.

Малинівка село мальовничого Полісся, якому в 2011 році виповнилося 140 років. Спогади старожилів є безцінним скарбом, який передається усною традицією. Мета і завдання нашої роботи розглянути як минуле шести поколінь чехів зберігається в усній пам'яті односельців (в формі переказів, оповідок, бувальщин), де тісно перепліталися долі перших поселенців: німців, а згодом чехів і українців; охарактеризувати історичні перекази, спомини чеської громади села Малинівки Малинського району Житомирської області як важливу складову народної культури.

Зазначимо, що переказ як жанр історичної прози української словесності продовжує побутувати, в той час як інші жанри фольклору занепадають чи втрачають свою актуальність та популярність. Маловивчені групи переказів мають історико-пізнавальне значення і ще чекають свого дослідження. Вивченню явищ живої традиції присвячується дедалі більше розвідок. Ще І. Франко збираючи фольклорно-етнографічні матеріали [12, с.259] наголошував на ролі оповідачів, виділяючи категорію тих, що вміють поєднати інформативність

з естетичною функцією оповіді. Осмислення талановитими оповідачами баченого і пережитого, вирізнення із життєвого потоку найхарактерніших подій і фактів переводять усні оповідання-спогади у розряд явищ суспільної свідомості й ідеології, що більш чи менш повно відбивають життя, світогляд, психологію колективу, ширше – народу... [13, с.240].

В довоєнні роки культуру та побут чехів краю досліджували етнографи Євген Рихлік [7] та Володимир Кравченко [8], які співпрацювали з Антоном Гомолачем, завідувачем чотирирічної чеської школи в колонії Малинівка Малинського району [14]. Наприкінці 1960-х років проводили експедиційні дослідження серед чехів Житомирщини київські етнографи, зокрема Всеволод Наумко [10; 11], й фольклористичну практику львівські філологи-славісти на чолі з Володимиром Моторним.

Для чехів села Малинівка характерна двомовність: використання в родинному спілкуванні рідної чеської мови, а також широке вживання місцевої говірки української мови. До Другої світової навчання у школі провадилось чеською мовою, але в повосенні роки було пере-

ведено на українську. І все ж малинівським чехам вдалося зберегти в побуті і мову, і самобутність, а віднедавна почати відроджувати і національну культуру.

Оскільки історичні перекази, оповідання ("меморати") та бувальщини належать до царини не лише фольклору, а й популярного нині в гуманітарних науках міждисциплінарного напрямку *oral history* – "усної історії", під час роботи було використано усно-історичні методи безпосереднього спостереження, фіксації, опису та аналізу [6].

Робота ґрунтується на сучасних концептуальних підходах до неказкової фольклорної прози та спогадів як джерела, залученні оригінального фактичного матеріалу, насамперед, здійснених аудіозаписів і розшифрованих текстів, які вперше введено в науковий обіг. Раніше збирачі фольклору не привертати належної уваги до особливостей втілення оповідачем усного тексту у його вербальній та невербальній складових, а саме їх функціонування дозволяє отримати додаткові відомості щодо особливостей життя традицій та ролі пам'яті у фольклорному процесі [4, с.199]. Збереження оригінальної мови, вербальних та невербальних складових оповідей виконавців дозволяє розглядати ці тексти не тільки як фольклорні зразки, а і як джерельний матеріал для мовознавців.

Із зафіксованих спогадів було виокремлено кілька циклів: перекази про переселення з Чехії на Волинь та заселення колишньої німецької колонії Малиндорф; перекази про розкуркулення, колективізацію та репресії 30-х років; про воєнні часи та окупацію Малинівки; перекази про переселення в Чехію в 1947 р.; спогади про земляків; оповідання про традиційні заняття чехів Малинівки. В текстах цих оповідань співіснують риси різних груп (напр., елементи історичні та суспільно-побутові або ж суспільно-побутові та родинні). Опрацьовано великий масив теоретичних робіт з фольклористики й усної історії та друкованих джерел з історії чеських колоній Волині, аби розкрити інформаційний потенціал зібраних текстів для висвітлення історії чеської колонії, життя та побуту її мешканців, автостереотипи та бачення чехами ключових подій минулого століття, внеску громади села в розвиток краю.

У результаті міжетнічної інтеграції в календарній та родинній обрядовості чехів виникло багато спільних, зокрема з українськими обрядами рис: традиція колядувати на православне Різдво у навколишніх українських та російських селищах; парубочі забави протягом року подібно до парубочих розваг українців в ніч на св. Андрія (підміна хвирток, "крадіжки" пирогів тощо); у весільному обряді – викуп молодой. Ці ж зміни зафіксовані у чеській громаді Північного Приазов'я дослідницею М. Курінною [9].

Записані в ході експедиційних досліджень тексти пов'язані не лише з історією власної родини, а й історією села (локального соціокультурного осередку) вдалося зафіксувати після тривалих пошуків і неодноразових розпитувань. Більш молоді чехи відповідали, що ці теми в їх родині не обговорювалися. Старші інформатори іноді уникали розповіді про воєнні, довоєнні роки, як травматичні для згадування. Між іншим літні люди зазначали, що "В пам'яті чогось мало осталося... Багато що... як уже до чогось приближуєшся до згадуєш, що це воно так було да так, а так ніби його й немає взагалі...", і характеризували процес пригадування таким чином: "Мама моя каже, вона вже лишилася саменька в хаті. І вже нікуди не хоче йти. Тут її вже такі старші подруги. За роками люди. До вона вже саменька там. То як другий раз прийду до вона мені хоче розказати: "оце лежала вночі і згадувала. І ти знаєш, дочку, як воно мені все ніби це вчора було. А хочу там згадати

як вони там з татом то-то-то, до не можу згадати. А те що було колись..." [1].

Крім випадків простої передачі інформації чи оповіді з метою повчання, оповідання-спогади (меморати) можуть набувати характеру сповідальності чи покаєальності. Зокрема, це найчастіше спостерігалось у найстарших оповідачів: "Потом робила я. У фінотделі я робила. Чтирі годи. Потом мене в 47-мом году, як їхали в Чехи. Батько не хотів щоб я там робила. Було сокращеніє, але мене не сократили, а наградили ще орденом труда. Я себе не хвалю, але перед Богом Вам кажу правду. Я де робила, я старалась быть чесною, акуратною, я нікого не обмановала" [3].

Коли одночасно в інтерв'ю брали участь двоє (напр. чоловік і дружина), вдалося зафіксувати не лише монологічні оповідання, а й живий обмін спогадами. Характер викладу залежить не лише від оповідача, а й від життєвої ситуації та аудиторії. Наприклад під час інтерв'ю з подружжям Мареків:

– Н: за дітей батьки за весілля не вирішували.

– С: Якщо взять декілька поколінь назад, до бралось з близької родні...

– Н: не було, Стасік. Я таке не пам'ятаю...

– С: Ну це вже три, чотири покоління назад, помінаєш. Да бралися... Бо не хотілось багатства... Шоб ця родина, да ця... Але це ж воно ви ж самі знаєте, он Полачекі, батьки їх побралися. Вони ж в двоюродном були. А діти вмирили одне за другой. Осталася одна та Ліда. А вони ж були в близьком... Із-за того що не дозволили батьки, я це ще помню, да, побратися... ну з другими. Ну, так як євреї, – вони ж тоже бралися в близьком... А тоді воно на дітях сказувалось.

– Н: Взагалі-то, так воно було прийнято. Шоб чеські діти мали зв'язки з чеськими сім'ями. Так воно. Взагалі то воно так було. Але було всього. Були і українці, і чеські хлопці... Вже ж тоді ходилося в чеську школу, ходилося в українську. Хто кому понаравився...

Але zato, оце заре чехи наших українських дівчат (тобто, чеських дівчат, які виїхали з с. Малинівки до Чехії в 1990-х рр. – авт.) обожують так. І тільки хочуть наших дівчат замуж. Шукають там. Прижають і тут шукають невесту, везуть. Бо трудолюбивіє" [2].

Серед виокремленого в ході розшифровок інтерв'ю блоку спогадів про родичів та земляків наведемо один із показових про бабусю Емілію: "...пам'ятаю, як уже моя бабушка розказувала, а вже прабабушка, то вона була виходець імено з Чехії. Її дідусь звідти привіз. І вона була великий, як сказати, модельєр, як тепер кажуть. А колись шила одєжу. Була "швадлена". То шилося воно однаково. Шо тут шо там. Ну може там якісь свої мала, як сказати, моди. Але цього я не пам'ятаю, щоб бабушка казала. Но шила вона всім підряд. Якби мала свою кімнатку і там вона тільки шила. Вона займалася тільки шитвом.

Шо було ще цікаво, да, це коли роботи вже кінчалися, вона за дві неділі чи за три заходила пішки в Чехію. В її там була родина. Йшла від села до села. Бо дід її взяв з Чехії. Дід тоже був з України. Це було під час першої війни. Десь вони там познайомилися, вот. І дід її привіз сюди. Як вона Люда? Да? Еміла, а тут уже казали Людмила. І оце вона так йшла від села до села. Там пошис, переночує. І знов дальше, там харчями видно... І там набрала знов посуду – фарфору. І знов йшла назад. В них настільки було... Це я ще помню, бабушка Параска розказувала, цього фарфору... Ну ні в кого ж не було. Ну дерев'яна миска, дерев'яна ложка. А цеж був... Так верталася вже назад. Пішки. Да ще й несла цей фарфор, цю посуду... Йшла своїх провідать й... Йшла родину провідувала, ну не свою, а тих уже прибу-

зних... А тоді вже вона померла. Діда тоже розкуркулили. Померли. Тоже вони гарно жили, зажиточно. Ну тоді шо, або война, або..." [1].

Значної уваги чехи надавали садівництву. Новим для Волині явищем було вирощування в значних кількостях культурних сортів плодівих дерев. Оскільки в губернії не було спеціалізованих плодородсадників чехи першими виявили ініціативу їх заснування. Про це згадують і літні малинівці: "А щодо того що було розвинене садоводство, видно прищепи десь дід брав. Я не знаю, де він їх брав. Дід покійний, він збирав "сємено". Сам збирав сємено, робив такі лоточки чи ящички дерев'яні, висівав їх, потом садив сажанці, а потом їх щепив. І дички ходили по лісі, оцьому Миклухи-Маклаю садили цей сад. Так батько (уже ж йому було років 10-12 десь), ходив з дідом, по лісах ходили, копали дикі яблуні там, грушки, і... ті видно прищепи, чи воно ферма Бухов. І десь таки, видно, там сади були великі, дуже великі. Це видно були привезені з самої Чехії. Може й розсівали, но перве чи друге було іменно з Чехії привезен саженець. А, може, сємено, а тут уже вирощували. І він, навроно, їздив же і там, бо вони ж общались. Де Марекі були, так як я помню, і даже твій батько казав, багато Мареків мали оці водяние і повітряние "ветраки", млини, о..."

Це було як в суботу, після обіда, мене батько в Житомир брав. Ящичкі в його були, були весі, о... І це ми вже рвали груші, яблука, сливи, все це... і везли в Малин. І такого не було, щоб назад щось привезлось, бо садов було мало. Практично можна було по пальцях почитать. На дерева був податок, вирубували... даже после войны багато повирубували... Бо той податок, тоді не мона було виплатити, о... І, скажу вам, це мій батько, мавший токо три класи освіти, його товариши був це: главный врач, начальник міліції, і прокурор, і судья, бо тие ж тоже ж... Дім построїв кажен, кажному хтілось сад, таке... А він в цьом розбирався і помагав їм. Якщо треба було якесь питання, він ішов... [2].

Особливістю релігійного життя волинських чехів було те, що самі переселенці не могли точно визначити, до якого віросповідання вони належать. У чехів Малинівки, за спогадами старожилів, спостерігалась певна релігійна індиферентність, що підтверджується й архівними документами. В одній родині діти могли бути хрещені і у костьолі, і у православної церкві. Виходячи з практичних міркувань, чехи досить прихильно поставились до православ'я, хоча частина чехів-переселенців продовжувала сповідувати католицизм. Саме вони, у більшості, і реемігрували жо Чехії в 1947 році підчас реоптації.

Тема Другої світової війни і досі залишається болісною для спогадів. Навдемо уривок зі спогадів Віри Цех: "В Германію мене брали три рази. Перший раз я брала голку, роздирала, тут (показує на руках і тілі) робила собі коросту, натирала солюю. Ішла я на ту комісію..., цей врач, що його спалили... це йому Царство Небесне, скільки він дітей визволив, Боже мой! І мусив так загинути, такий хароший був, Соснін. Він коли дивитися, і каже: "Харашо". Дивлюся, чи буде "хрест" – це тримає – не ставить "хрест", ставить ставить мінус – викидає людину. Спасибі кажу. І пішла. На другий раз, через якийсь час, опять мене визивають. Маминою сестри син Долина, він у Чехах, мені приніс ізвесть. Каже: "Вера, трошки посип собі очі". Боже, Боже! Ну я і посипала ті очі. Пошла я до того врача, він каже: "Да – він мені каже – це мала більш посипать, до б ослеппа". Боже ти мой! Каже: "Иди до дому да лікуйся!". Виписав мені рецепт, закапувать. Третій раз я вже нічого... Я була здорова дівка, висока і така... А це уже лізу в землю (сміється). Третій раз мене визвали знов. Ноя уже нічого не робила. Значиться мене... Мала йти на ту... комісію. Наш староста... тут був, попросив (нерозбірливо прізвисьце...), щоб людей не брать, що не буде йому з ким ро-

бить. Ну до він йому сказав: "Ти дай товч і клевер для коней". До батько привіз дев'ять кілограм тієї товчі. Прийшов той дядько збирав ту товч... Каже: "Аби ти, Вера, не йшла в Германію". Мати дає, а батько відбирає. Батько каже: "Вона все одно піде...". Мати каже: "Я знаю, що вона не піде". Ну да дала ту торбу йому... "Обійдемось – каже – якось". Потом опять – вже прийшли руські. Руські тут були вже. То знов мене в армію беруть, за медсестру. От, Господи! Я вже дкмаю, що мені мабуть кінець уже. [Сміється і зітхає] Переживала я, думаєте. Та війна – це ж страшно! Це ужас! Пішла я у военкомат, а голова колгоспу – Рейса тут був, каже: "Вера, ідем, я тебе висвобожу, будеш дома". Ну пішов він туди, і я з ним пішла. Каже: "Сідай там, я зараз зайду в военкомат. Вийшов, і каже: "Иди додому і нікому не кажи, де ти була". Ну він сказав, що мама стара, больна, а батько є на фронті, то мене послали додому. Отаке мені було, дівчатка..." [3].

Чеська громада села значно зменшилась після реоптації 1947 року та після останньої хвилі повернення до Чехії в кінці минулого століття. На початку 1990-х років уряд Чеської Республіки запропонував переселитися до Чехії жителям двох сіл у Житомирській області України, зокрема Малої Зубівщини Коростенського району і Малинівки Малинського району, які опинилися в зоні підвищеної радіації. Проживали в них нащадки чехів колоністів, які були меншою мірою охоплені оптацією 1947 р., оскільки мали громадянство СРСР, а не Польщі, як то було у випадку чехів з колишнього Волинського воєводства. У 1991 р. голова сільради с. Мала Зубівщина домігся зустрічі з президентом Чехії Вацлавом Гавелом. Внаслідок нової реоптації – останньої хвилі рееміграції з України прибуло 366 родин т.зв. "чорнобильців", розміщених переважно в містах центру і заходу Словаччини [9]. Оскільки в Малинівці залишилися переважно змішані українсько-чеські родини або літні чехи – у більшості з них хтось із близьких родичів нині мешкає в Чехії та Словаччині. Цікавим в цьому ракурсі спостерігається феномен постійного порівняння у оповідях життя "тут" і "там", або як кажуть старожили "в Чехах", намагання хоча б у розповідях поєднати долі віддалених членів родин.

Спогади літніх чехів с. Малинівка є комплексним джерелом. Вони приваблюють закладеними в них простою життєвою мудрістю, накопиченими поколіннями досвідом, правдою про далеке і недавнє історичне минуле народу, що є наукою, застереженням наступним поколінням, національною пам'яттю.

1. Інтерв'ю М. Дідківської із Н.В. Марек, чешкою з дому Брендель (1954 р.н.), с. Малинівка, 30.10.2009 р. – особистий архів автора. (Далі ОАА).
2. Інтерв'ю М. Дідківської із С.Ф. Марек, чехом (1948 р.н.), с. Малинівка, 30.10.2009 р. – ОАА.
3. Інтерв'ю М. Дідківської із В.Т. Цех, з чесько – словацької родини (1924 р. н.), с. Малинівка, 2009 р. – ОАА.
4. Бріцина О.Ю. Українська усна народна проза: Питання текстології та виконавства. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2006. – 400 с.
5. Говірки Чорнобильської зони: Тексти. – К.:Довіра, 1996. – 358с.
6. Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів та аспірантів. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
7. Костриця М. Ю. Життя і смерть професора Є. А. Рихліка // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1998.
8. Кравченко Василь. Німецькі та чеські колонії на Волині // Знання. – 1927. – №9.
9. Курінна М.А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області): Дис... канд. наук: 07.00.05 – 2009.
10. Наулко В. Чехи в Україні // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.
11. Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
12. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Упор. О.Дей. – К., 1955. (с.240).
13. Рихлік Е. Досліді над чеськими колоніями на Україні // Записки Етнографічного Товариства, кн. I. – К. 1925.
14. Шевчук Юрій. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920 – 1930-х рр. XX ст. // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С.241–250.